

Дзяніс Тушынскі

скончыў Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт, магістр псіхалагічных навук. Лектар ЕГУ, выкладчык англійскай мовы. Навуковыя інтарэсы – псіхалінгвістыка, сацыялінгвістыка, моўнае заканадаўства, кагнітыўная псіхалогія маўлення.

Фота Наталлі Саракавік

Мова як культурная спадчына і каштоўнасць: парадоксы заканадаўчага рэгулявання

Language as cultural heritage and value: the Paradoxes of Legislative Regulation

Дзяніс Тушынскі

The article by EHU lecturer Dzianis Tushinsky is dedicated to the issue of considering the Belarusian language as cultural heritage. The Belarusian language is a crucial element of Belarusian culture, but its level of prevalence raises concerns. Contrary to public expectations, in recent years, the Belarusian government has been seen taking legislative measures and pursuing policies aimed at further narrowing the use of the Belarusian language. The article analyzes the legislative experience of other countries and international norms regarding the protection of intangible heritage.

Утопія парадаксальна паводле азначэння. Слоўнік Мэрыям-Вэбстэр сярод іншых прыводзіць наступныя трактоўкі гэтага паняцця:

1. Месца, дзе ўсё ідэальна дасканала, асабліва ў сферы законаў, улады і сацыяльных умоў.
2. Нерэалістычны план сацыяльных пераўтварэнняў.

Такім чынам, утопічны ідэал апрыёры прызнаецца нерэалістычным.

Захаванне моў можа якраз падацца ўтопіяй. Так, індэкс моўнай разнастайнасці Хармана і Лоха з 1970 па 2005 год упаў на 20 %, прычым хуткасць падзення з цягам часу расце [6]. Росквіт жа беларускай мовы як афіцыйнай і раней меў адценне ўтапічнасці. Пасля пэўных спробаў увасаблення гэтага нацыянальнага ідэала ён канчаткова абрынуўся ў сферу мрояў, і зараз пасля так званай «мяккай беларусізацыі» мы перажываем дэ-беларусізацыю, рэпрэсіі ў сферы культуры ды здэкі за выкарыстанне беларускай мовы.

Дадзены артыкул разглядае некаторыя парадоксы заканадаўчага рэгулявання абароны мовы як культурнай спадчыны.

Мова і моўныя правы ў міжнародным кантэксте

У лепшых традыцыях утопіі праблема захавання сусветнай і беларускай моўнай спадчыны насычана супярэчнасцямі. Частка даследчыкаў атаясамлівае паняцці спадчыны і каштоўнасцяў [2]. Іншыя падкрэсліваюць іх несупадзенне [8]. Ці з'яўляецца мова культурнай спадчынай і каштоўнасцю?

З пункту гледжання беларускай паэзіі – безумоўна. Напрыклад:

*...І з гора, і з радасці, і з усяго
Таго, што лягло назаўсёды ў аснову
Святыні народа, бясмерця яго, –
Ты выткана, дзіўная родная мова.*

(М. Танк)

Але ў міжнародных прававых актах «не ўсё так адназначна». Хаця мову часта называюць нематэрыяльнай спадчынай, лінгвіст Рыкс Смітс, які займаў пасаду кіраўніка аддзела нематэрыяльнай спадчыны ЮНЭСКО, адзначае, што Канвенцыя ЮНЭСКО аб захаванні нематэрыяльнай культурнай спадчыны не называе мову нематэрыяльнай спадчынай, хаця яна і падыходзіць пад азначэнне апошняй. Некалькі ўкладальнікаў канвенцыі прапанавалі ўключыць мову непасрэдна, аднак марна [13]. У другім раздзеле канвенцыі мова згадваецца як тое, у чым спадчына выяўляецца: «вусныя традыцыі і формы выражэння, якія ўключаюць мову ў якасці носьбіта (vehicle) нематэрыяльнай культурнай спадчыны...» [14].

На пачатку 2023 года ў Спісе нематэрыяльнай культурнай спадчыны ЮНЭСКО налічваецца 677 пазіцый, але толькі адна з іх прадстаўлена ўласна мовай, і тое ў спалучэнні з музыкай і танцам. Гэта мова, танец і музыка гарыфуна (мова народа гарыфуна, распаўсюджаная на тэрыторыі Гандураса, Беліза і Гватэмалы). Таксама ўключаны мовы свісту ў Турцыі і на канарскай выспе Ла-Гамера. Некалькі пазіцый занята каліграфіяй: жывая

культура трох грузінскіх алфавітаў; арабская, кітайская, мангольская каліграфія, армянскае мастацтва літар і яго культурныя ўвасабленні; Хюсн-і-Хат (каліграфія ў ісламскім мастацтве Турцыі), нацыянальная праграма абароны традыцыйнага мастацтва каліграфіі ў Іране. Пры гэтым апасродкавана з мовамі звязана багата традыцый вуснай народнай творчасці, прадстаўленых у спісе [10].

Багатае прадстаўніцтва каліграфіі ўравае, але ці могуць быць спадчынай іншыя асобныя аспекты мовы? Р. Смітс адзначае, што з пункту гледжання нематэрыяльнай культурнай спадчыны важныя тыя пласты лексікі, якія маюць да яе дачыненне, напрыклад, лексіконы пэўных рамёстваў [13]. А ці не з'яўляюцца спадчынай, напрыклад, адметныя граматычныя катэгорыі, што ўвасабляюць спецыфіку адлюстравання рэчаіснасці пэўнай супольнасцю?..

Праблему суадносін мовы і культурнай спадчыны можна таксама разглядаць як аспект больш агульнай праблемы – суадносін мовы і культуры. Але і да яе існуе некалькі падыходаў: мова – частка культуры; мова – сродак культуры і мова – не форма і не элемент культуры [1]. Прынамсі, мова не згадана ў азначэнні культуры ва ўсеагульнай Дэкларацыі Культурнай Разнастайнасці ЮНЭСКО, хаця там прысутнічае літаратура. Пры гэтым абарона моўнай спадчыны і разнастайнасці складаюць тры з дваццаці мэтаў дакумента [15].

Але магчыма, пытанне суадносін мовы і спадчыны не мае практычнага значэння, паколькі мова мае значэнне і без прывязкі да спадчыны? Згаданы Р. Смітс адзначае, што мова як носьбіт спадчыны ў любым выпадку важная па шэрагу прычынаў, аднак Канвенцыя аб захаванні нематэрыяльнай культурнай спадчыны не стала інструментам для захавання ўсяго моўнага багацця свету, а толькі тых яго аспектаў, якія датычацца культурнай спадчыны. Адпаведна, у будучыні неабходны будзе новы прававы механізм [13].

Абарона моў і моўных правоў з'яўляецца мэтай вялікай колькасці міжнародных прававых актаў. Прафесар права Джанет Блэйк адзначае, што большая частка адпаведных палажэнняў змяшчаецца ў праваабарончых актах і датычыцца правоў меншасцяў і карэнных народаў. На падставе аналізу шэрагу міжнародных дакументаў – Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека (1948), Канвенцыі супраць дыскрымінацыі ў адукацыі (1960), Міжнароднага пакта аб грамадзянскіх і палітычных правах (1966), Міжнароднага пакта аб эканамічных, сацыяльных і культурных правах (1966), Канвенцыі Міжнароднай арганізацыі працы №169 аб карэнных народах і народах, што вядуць племянны лад жыцця (1989), Канвенцыі аб правах дзіцяці (1990), Еўрапейскай хартыі рэгіянальных і меншасных моў (1992), а таксама Дэкларацыі правоў карэнных народаў (2007) – аўтарка вылучае 12 правоў, якія датычацца мовы. Абагульняючы, гэта: права карыстацца мовай у розных сферах жыцця, атрымліваць адукацыю на ёй, засноўваць і фінансаваць навучальныя ўстановы, не быць дыскрымінаваным па моўнай прыкмеце, права меншасцяў і карэнных народаў захоўваць уласную ідэнтычнасць. Пры гэтым культурныя правы, да якіх аўтарка адносіць і большасць моўных, азначаюцца як занябаная і кепска азначаная сфера правоў чалавека. Іх цяжка рэалізаваць на практыцы, у тым ліку і праз высокія кошты для дзяржавы [9].

Існуюць і іншыя міжнародныя прававыя дакументы, якія маюць дачыненне да моваў, напрыклад, Канвенцыя Міжнароднай арганізацыі працы № 111 аб дыскрымінацыі ў сферы працы і занятасці (1958), Дэкларацыя правоў асобаў, якія належаць да нацыянальных, этнічных, рэлігійных і моўных меншасцяў (1992), Рэкамендацыі па прасоўванні і выкарыстанні шматмоўнасці, а таксама ўсеагульнага доступу да кіберпрасторы (2003). Канвенцыя аб ахове і падтрымцы разнастайнасці форм культурнага самавыяўлення (2005) падкрэслівае, што моўная раз-

настайнасць з'яўляецца фундаментам разнастайнасці культурнай.

Але парадаксальным чынам эфектыўнасць гэтага вялікага масіву дакументаў ставіцца пад сумнеў [9; 13]. Дж. Блэйк адзначае супярэчнасць паміж вялікай колькасцю міжнародных прававых актаў і адчуваннем неабароненасці моў самімі носьбітамі.

Найбольш універсальны дакумент у сферы моўных правоў – Усеагульная дэкларацыя лінгвістычных правоў – была прадстаўлена на разгляд ЮНЭСКА ў 1996 годзе, аднак прынятая не была. У Дэкларацыі прапісваецца права на ўласна моўную спадчыну. Дэкларацыя шырока апелюе да культуры, разглядаючы мову і культуру ў звязку [16].

Пераважная большасць міжнародных дакументаў, датычных абароны моў, мае неабавязковы характар. Еўрапейская хартыя рэгіянальных моваў ці моваў меншасцяў (1992) называецца адзіным выключэннем (за выняткам двухбаковых дамоў) [11]. У тлумачэнні да Хартыі адзначаецца, што яе галоўная мэта – культурная. Пазначана, што захаванне моваў спрыяе падтрыманню і развіццю культурнага багацця Еўропы, хаця сама мова не азначаецца як культурная спадчына ці каштоўнасць.

Мова і моўныя правы ў нацыянальным кантэксце

У нацыянальных моўных законах іншых шматмоўных краін можна сустрэць прыклады дэкларавання мовы як спадчыны народа. У «Палітыцы аказання паслуг на французскай мове» канадскай правінцыі Манітоба адзначана, што франкамоўнае насельніцтва правінцыі з'яўляецца адной з фундаментальных рыс Канады.

«Закон аб афіцыйных мовах» канадскай тэрыторыі Нунавут выражае пажаданне, каб, у адрозненне ад ранейшых часоў, калі інуіцкая мова займала другаснае месца ў сферы кіравання і іншых сферах жыцця, гэта

мова набыла прызнанне ў якасці размоўнай мовы большасці жыхароў тэрыторыі і вызначальнай характарыстыкі народа Нунавута і інуітаў увагуле.

«Закон аб абароне інуіцкай мовы» тэрыторыі Нунавут ушаноўвае старэйшын, іншых носьбітаў мовы і педагогаў, якія захавалі і развілі гэту мову са старажытных часоў. Закон прызнае важнасць інуіцкай мовы як культурнай спадчыны і сучаснай праявы ідэнтычнасці; як фундаментальнага сродка культурнага выражэння; для развіцця дынамічных і моцных асоб, супольнасцяў і ўстаноў; для падтрымкі ўнёску яе носьбітаў у кіраванне і сацыяльна-эканамічнае развіццё тэрыторыі; як падмурка ўстойлівай будучыні інуітаў як народа з адметнай культурнай і моўнай ідэнтычнасцю.

Таксама асуджаецца ранейшая ўрадавая палітыка асіміляцыі і стаўленне ўрада і грамадства да інуіцкай мовы як да ніжэйшай. Прызнаецца, што гэтыя палітыка і стаўленне мелі доўгачасовы негатыўны ўплыў на інуіцкую мову і на інуітаў [7].

Канстытуцыя Марока абвясчае мову тамазігхт (берберскую) спадчынай усіх мараканцаў, хаця размаўляе на ёй толькі 14 % насельніцтва. Больш таго, канстытуцыя краіны прадпісвае захоўваць хасанью (дыялект арабскай мовы, на якім размаўляе 1 % насельніцтва) як неад'емны кампанент мараканскага культурнага адзінства. У канстытуцыі агаворваецца стварэнне Нацыянальнай рады моваў і мараканскай культуры [12].

Нягледзячы на тое, што нацыянальнае моўнае зканадаўства мае абавязальны характар, у выпадку Беларусі мы сустракаемся з чарговым парадоксам. Яго сутнасць у тым, што хаця ў краіне дзве дзяржаўныя мовы, афіцыйнае выкарыстанне абедзвюх іх не з'яўляецца абавязковым. Фармальна праблема выражана ў тым, што ў большасці артыкулаў Закона «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь» для раздзялення беларускай і рускай моў выкарыстоўваецца злучнік «або». Напрыклад, «акты дзяржаўных органаў Рэспублікі Бела-

русь прымаюцца і публікуюцца на беларускай і (або) рускай мовах».

Цяжка дапусціць, каб такая фармулёўка была выпадковай. Папраўкі да Закона аб мовах пасля рэферэндума 1995 зрабілі ўяўнае «раўнапраўе» моў шырмай, за якой беларуская мова была амаль цалкам выціснутая з афіцыйнага ўжытку. Абыякавасць большасці жыхароў краіны да лёсу мовы стала спрыяльнай глебай для русіфікацыі.

Яшчэ адзін парадокс палягае ў тым, што на тле зрусіфікаванасці ў Кодэксе Рэспублікі Беларусь аб культуры мова азначана як каштоўнасць. Паводле пункта 2 артыкула 69 Кодэкса, «Да нематэрыяльных культурных каштоўнасцей адносяцца ... беларуская мова (вусная і пісьмовая), іншыя мовы, іменаслоўныя традыцыі і традыцыйныя нацыянальныя формы звароту да людзей...».

Азначэнне цьмянае. Па-першае, неясна, што значыць выраз «іншыя мовы» – усе мовы свету, усе мовы, што ўжываюцца ў Беларусі, усе дзяржаўныя мовы? Затым, мова – гэта складаная з'ява. Ці можна лічыць кожны яе аспект каштоўнасцю, і калі не, то які можна?

Між тым, статус беларускай мовы як каштоўнасці і спадчыны ў Законе аб мовах, а яшчэ лепей – у канстытуцыі разам з адпаведнымі практычнымі мерамі, маглі б стаць фактарам, які б дадаткова абараніў мову нават ва ўмовах афіцыйнага білінгвізму. Пры гэтым зрабіць ў будучыні беларускую адзінай дзяржаўнай мовай падаецца найбольш надзейным сродкам яе абароны. Але і ў гэтым выпадку замацаванне каштоўнаскага статуса мовы можа прынесці дадатковую карысць на фоне фактычнага білінгвізма.

Прыклады заняпаду і ўціску

Як адзначалася вышэй, большасць палажэнняў міжнародных дакументаў аб абароне моў датычацца меншасцяў і карэнных народаў. Гэты акцэнт зразумелы – буйныя афіцыйныя мовы абаронены значнай колькасцю сваіх

носьбітаў і нацыянальнымі законамі аб мовах, у якіх мовам мінарытарным надаецца нязначная ўвага. А ці не з'яўляецца беларуская мова мінарытарнай? Па паказчыку колькасці людзей, якія лічаць яе роднай, беларуская – мажарытарная мова, аднак сітуацыя імкліва пагаршаецца (параўнайце 73,3 % у 1999 годзе з 54 % у 2019 годзе). А вось па паказчыку хатняга ўжытку беларуская – мінарытарная, прычым і тут працэнт карыстальнікаў памяньшаецца. З 36,7 % у 1999 годзе ён знізіўся да 26 % у 2019 годзе. Выкарыстанне беларускай мовы надзвычай абмежавана ў законатворчасці, справаводстве, адукацыі і культуры. Напрыклад, у эталонным банку дадзеных прававой інфармацыі ў 2021 годзе толькі 1,4 % дакументаў па-беларуску. У краіне адсутнічае ВНУ, якая б ажыццяўляла навучанне поўнацю на бела-

рускай мове. У 2019 годзе ў абласных цэнтрах школ з беларускай мовай навучання не было зусім, а ў Мінску – толькі 2,17 %. З 2005 да 2020 года доля школьнікаў, што навучаюцца па-беларуску, зменшылася па краіне з 23 % да 10,7 %; студэнтаў – з 1,9 % да 0,07 % [4].

Некаштоўнасны падыход да мовы дае падставу падмяняць клопат пра развіццё жывой мовы шанаваннем моўных артэфактаў-тэкстаў, памятных дат і да т. п. Яшчэ адна праява другаснага стаўлення да мовы – русіфікацыя спадчыны беларускіх пісьменнікаў. Напрыклад, у сакавіку 2023 года беларускамоўную шкільду ў гонар Уладзіміра Караткевіча на будынку сярэдняй школы № 3 Оршы замянілі на рускамоўную.

Ахвярай стала і адна з формаў беларускай графікі. У снежні 2022 года пасля хвалі

«Homan» №1, «Nasha Niwa» кірыліцай і лацінкай

публікацый, скіраваных супраць беларускага лацінічнага пісьма, «Рэспубліканская рада гістарычнай палітыкі» рэкамендавала скасаваць лацінічную транслітарацыю геаграфічных назваў, якая выкарыстоўвалася ў адпаведнасці з пастановай Дзяржаўнага камітэта зямельных рэсурсаў, геадэзіі і картаграфіі Рэспублікі Беларусь ад 23 лістапада 2000 г. №15 [3]. Рэкамендацыя адлюстравана ў дакладнай запісцы ад 14.12.2022 № 06.102-385/530. У якасці аргументаў рэкамендацыі былі названыя «крытыка з боку навуковай супольнасці, патрыятычна настроеных грамадзян, грамадскіх актывістаў і блогераў», абураных «навязваннем за дапамогай лацінізацыі заходніх ліберальных каштоўнасцей і культурных традыцый, складанасць успрымання як беларусамі, так і іншаземцамі і перагрузку гарадскога асяроддзя».

Калі за «заходнюю каштоўнасць» лацінскі алфавіт прыняць тэарэтычна можна, то як ён можа быць каштоўнасцю ліберальнай, не зразумела. Не зразумела таксама, чаму аўтары лічаць, што кірыліца ўвасабляе каштоўнасці неліберальныя. Не ясна, чаму «заходняя каштоўнасць» складана ўспрымаецца самімі іншаземцамі. Прыгадваецца стары анекдот: «А вы ў іх пыталіся?». «Абгрунтаванне» змяшчае фразу аб тым, што ў аснову беларускай лацінкі пакладзены польскі варыянт лацінскай графікі, які выкарыстоўваўся для паланізацыі беларусаў. Пакідаючы ў баку паланізацыю, адзначым, што адрозненні беларускай лацінкі ад польскай цяжка не заўважыць. Нарэшце, Рада не рэкамендуе для транслітарацыі іншы варыянт лацінічнага пісьма, а проста раіць «выключыць практыку прымянення лацінкі». І гэта пры тым, што мэтай яе выкарыстання якраз і было забяспечыць разуменне гучання беларускіх назваў замежнікамі.

24 сакавіка 2023 года Дзяржаўны камітэт па маёмасці Рэспублікі Беларусь выдаў пастанову № 19 «Аб перадачы найменняў геаграфічных аб'ектаў з беларускай і рускай мовы на іншыя мовы», што зацвярджае новую інструкцыю па транслітарацыі найменняў геагра-

фічных аб'ектаў літарамі лацінскага алфавіта. Для транслітарацыі з беларускай мовы беларуская лацінка больш не выкарыстоўваецца. Беларускі філолаг Вінцук Вячорка адзначае бессістэмнасць новай транслітарацыі; прыняцце новай інструкцыі называецца чыста палітычным, навукова не абгрунтаваным рашэннем.

Высновы

Такім чынам, беларускае моўнае заканадаўства свядома ігнаруе акрэсленыя праблемы захавання беларускай мовы. Паказальна, што згаданая Еўрапейская хартыя рэгіянальных моваў ці моваў меншасцяў (1992) у пэўных аспектах забяспечвае лепшую абарону мовам, на якія распаўсюджваецца, чым айчыннае моўнае заканадаўства – беларускай [5].

У адрозненне ад беларускага моўнага заканадаўства, хартыя грунтуецца на прынцыпе праактыўнасці, адзначаючы, што толькі забараніць дыскрымінацыю недастаткова – неабходны канкрэтныя рашучыя дзеянні па падтрымцы моў дзеля іх захавання. Праўда, падобнае палажэнне існуе ў Кодэксе Рэспублікі Беларусь аб адукацыі, маўляў, права на атрыманне адукацыі на выбранай мове павінна рэалізоўвацца праз заснаванне сеткі ўстаноў адукацыі з гэтай мовай навучання, але вышэй было паказана, наколькі гэта не суадносіцца з рэчаіснасцю. Сярод палажэнняў хартыі захады па выкарыстанні мовы ў эканамічным і сацыяльным сектарах і ў аказанні медыцынскіх паслуг, заахвочванне перакладу і дублявання, удзел носьбітаў мовы ў планаванні культурных мерапрыемстваў, развіццё тэрміналогіі і іншае.

Натуральна, што падобныя змены ў беларускім заканадаўстве сёння немагчымыя. Аднак ужо зараз гучаць прапановы стварыць незалежны орган, які б рэгуляваў нормы беларускай мовы незалежна ад структур, якія самі ёй не карыстаюцца і, верагодна, лічаць «перагрузкай асяроддзя».

Пры гэтым статус каштоўнасці сам па сабе не панацэя. Статус, замацаваны ў Канстытуцыі і Законе аб мовах – гэта мемарандум грамадства аб намерах, ён можа быць і прызнаннем і асуджэннем памылак мінулага. Гэта і спосаб заявіць, што мова – гэта не толькі код, які можна лёгка змяніць на іншы, але і нешта сакральнае. Толькі канкрэтныя захады па падтрымцы, памножаныя на матывацыю значнай часткі грамадства здольныя выправіць сітуацыю.

Выкарыстаная літаратура

- [1] Гашимов Э. А., Куровская А. Е. Язык и культура. От общего к частному. Современный лингвистический взгляд // Современные наукоемкие технологии. № 7. 2010. С. 324–327, <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=25151> (28.03.2023).
- [2] Молчанов С. Н. Об использовании понятий «культурные ценности» и «культурное наследие (достояние)» в международном праве (информационно-аналитический обзор) // Московский журнал международного права. №2. 2000. С. 20–27.
- [3] Постановление государственного комитета по земельным ресурсам, геодезии и картографии Республики Беларусь, 23 ноября 2000 г. № 15 «Об утверждении Инструкции по транслитерации географических названий Республики Беларусь буквами латинского алфавита» // [levonevsky.org, http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor55/text55933.htm](http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor55/text55933.htm) (20.04.2023).
- [4] Права на культуру. Беларусь 2022 // Беларускі ПЭН <https://penbelarus.org/2023/03/02/bel-pravana-kulturu-belarus-2022.html> (20.04.2023).
- [5] Тушинскі, Дз. М. «Еўрапейская Хартыя рэгіянальных моваў ці моваў меншасцяў» як крыніца ідэй для ўдасканалення беларускага моўнага заканадаўства // Наша слова. 2014. № 41. С. 2.
- [6] Тушинскі, Дз. М. Індэкс моўнай разнастайнасці і яго зніжэнне ў свеце і ў Беларусі // Наша слова. № 15. 2015. С. 2–3.
- [7] Тушинскі, Дз. М. Канадскае моўнае заканадаўства ў параўнанні з айчынным // «Нашы вякі – наша багацце. Лепшыя практыкі менеджменту спадчыны»: Зборнік матэрыялаў навук.-практыч. канферэнцыі. 6 верасня 2019 года. Ліда: 2020. С. 48–63.
- [8] Фриго М. Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве? // Международный журнал Красного Креста, №854, 2004, С. 67–80.
- [9] Blake J. The International Legal Framework for the Safeguarding and Promotion of Languages // Museum International. Vol LX, №3 / 239. Languages, between heritage and development. September 2008. P. 14–25.
- [10] Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of good safeguarding practices UNESCO. Intangible Cultural Heritage <https://ich.unesco.org/en/> (20.04.2023).
- [11] European Charter for Regional or Minority Languages – Giving regional and minority languages a say // Secretariat of the European Charter for Regional or Minority Languages, 2014. P. 2.
- [12] Morocco 2011 // [Constitute, 2012, https://constituteproject.org/constitution/Morocco_2011?lang=en](https://constituteproject.org/constitution/Morocco_2011?lang=en) (20.04.2023).
- [13] Smeets R. Language as a Vehicle of the Intangible Cultural Heritage // Museum International, Vol. LVI, №1–2. Intangible Heritage. May 2004. P. 156–164.
- [14] Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage // UNESCO. Intangible Cultural Heritage, <https://ich.unesco.org/en/convention> (20.04.2023).
- [15] UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity // UNESCO, <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/unesco-universal-declaration-cultural-diversity> (21.04.2023).
- [16] Universal Declaration of Linguistic Rights // Follow-up Committee. 1998. 81 p.